

Milliyetçilik ve Modernleşme: XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Örneği

*İrfan Haşlak**

Giriş: Tarihsel Sosyoloji ve Milliyetçilik

Milliyetçilik ile ilgili çalışmalar uzunca bir zaman tarihçilerin tekelinde olmuş, sosyologların konuyla ilgilenmeleri tarihçilerden sonraya rastlamıştır.¹

Milliyetçilik ile ilgili tariflere ve bu konuda son yıllarda yapılmış çalışmalara girmeden önce, milliyetçiliğin tarihini irdelemekte fayda bulunmaktadır. İlgili çalışmaları üç dönem itibariyle incelemek mümkündür. 1914'e kadar olan birinci dönemde milliyetçilikle ilgili sistematik bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Söz konusu tarihe kadar olan küçük çaptaki çalışmalar daha ziyade felsefi nitelikteydi ve büyük oranda Mill, Renan ve Acton'u eleştirme noktasında yoğunlaşıyordu.

Bu dönemde konuyla küçük çaplı da olsa ilgilenen Marksistleri zikretmek gerekmektedir. Marx ve Engels konuyla ilgili olarak bir teori geliştirmemiş olmakla beraber (McLellan, 1973), Avrupa'nın doğusunda milliyetçilik hareketlerinin artması üzerine, Marx ve Engels'in izleyicileri sözkonusu olguya dikkat çektiler. Kautsky, Luxemburg, Bauer ve Lenin, genellikle ideolojik amaçları ön plana çıkararak, fakat tutarlı bir takım teorik söylemleri de içeren milliyetçilikle ilgili olarak eserler yazdılar. Marksistlerin kaleme aldıkları çalışmalar 1960'lar hatta 1970'lere kadar konuyla ilgili yapılmış araştırmalar arasında önemli bir yer işgal etmişlerdir.

İkinci dönem olarak ifade edebileceğimiz, I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan milliyetçilik çalışmaları daha çok tarafsız bir tarzda minnet duygularından sıyrılmış olarak kaleme alınmıştır. Hans Kohn (1967), Carlton Hayes (1931) ve Louis Snyder (1954) gibi tarihçiler

* *İrfan Haşlak*, Sakarya Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde araştırma görevlisidir.

¹ Snyder 1964: 150. Comte, Marx, Parsons gibi sosyologlar milliyetçilikle ilgilenmediler. Bunun çeşitli nedenleri arasında konuyla büyük ölçüde tarihçilerin ilgilenmeleri ve belki de çok daha önemlisi klasik sosyolojinin temsilcilerinin önemli bir kısmının milli-devletlerin ortaya çıkışlarından önceki bir dönemde yaşamış olmalarıdır. Şu gerçeği de vurgulamaktan geçmek mümkün değildir: Temel görevinin uzun dönemli genellemeler yapmak olduğuna inanılan bir disiplin, milliyetçilik gibi bir konuyla ilgilenme gereğini duymamıştır.

milliyetçilikle ilgili çalışmalarda özellikle aktif bir rol oynadılar ve söz konusu tarihçilerin konuya ilişkin yaklaşımları sosyolojik çözümlemenin öğelerine sahipti. Olay- olguları kronolojik bir boyut ve çizgisel bir tarzda ele alan tarih anlayışından sözkonusu bu yaklaşımın ne kadar farklı olduğu açıktır. İki dünya savaşı arasında artan bir ivme kazanan milliyetçilikle ilgili çalışmalar, Avrupa’da totaliter rejimlerin ortaya çıkmasıyla daha da hızlanmış, psikolojik boyutu dikkate alan araştırmalarla daha çok zenginleşmiştir (Hertz, 1944).

İkinci dünya savaşından sonra milliyetçilikle ilgili araştırmaların üçüncü dönemine girildi. Afrika ve Asya’da bağımsızlığına yeni kavuşan devletlerin ortaya çıkışı, konuya yoğun bir ilginin artmasına yol açmıştır. Dikkate değer en önemli katkıları yapanlar, siyasal gelişme problemleriyle ilgilenen Amerikalı siyaset bilimcileri olmuştur. Alpter (1963), Halpern (1964), Geertz (1963) ve Emerson (1960) gibi siyasal bilimciler, Afrika ve Asya’nın politik sistemlerine özgün problemleri daha iyi tanınamızı sağlamakla kalmayıp, milliyetçiliğin sebep ve sonuçlarını Avrupa çerçevesinden uzak, daha geniş global bir çerçevede incelemişlerdir. Politika bilimcilerinin ilgi odağı daha ziyade milliyetçiliğin yeni bir millet oluşturma-daki rolü ile ilgiliydi.

Milliyetçilik kavramına ve bu kavramla ilgili üretilen teorilere geçmeden önce belirtilmesi gereken husus, 1960’lardan sonra, gelişmekte olan ülkelerin problemleriyle ilgilenen sosyologların, bir konu olarak milliyetçiliğin önemini kavramış olmaları ve bundan sonra kavramın, gecikmiş bir şekilde de olsa, sosyoloji teorilerinde hak etmiş olduğu yeri almış olmasıdır.

Bir Tanıma Doğru

Smith “Milletlerin Etnik Kökenleri” adlı eserinde milliyetçilik kavramının dört farklı kullanımını olabileceğini belirtmiştir. Birinci olarak milliyetçilik, “millet yapma olarak adlandırılan, genel bir millet oluşturma süreci” olarak adlandırılmıştır. “Bir millete ait olma bilinci” kavrama yüklenen ikinci manaydı. Üçüncü olarak, milliyetçilik “belirli amaçları gerçekleştirmeyi amaçlayan bir hareket” olarak tanımlanmıştır. Ve nihai olarak da “milleti ilgi odağı yapan bir doktrin, ideoloji” şeklinde anlaşılmıştır (Smith, 1986: 15-16).

Sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi, milliyetçilik kavramı konusunda da tam bir konsensüsün sağlandığını söylemek imkânsızdır. Bu cümleden olarak ifade edilebilir ki milliyetçilik konusuyla dikkate değer bir biçimde ilgilenmiş sosyal bilimcilerin tanımları benzerlikler göstermekle birlikte, birbirinin ayrı değildir. Bazı yazarlar (Smith) daha genel bir çerçevede siyasi ve kültürel milliyetçilik ayrışmasına girmişlerdir. Kedourie (1960)² gibi bir takım yazarlar milliyetçiliği bir doktrin olarak ele alırken, Breuilly (1982) milliyetçiliği politik bir argüman olarak ele almıştır. Kavramın adlandırılmasının farklılığına dikkat çekmek açısından, milliyetçiliği “kolektif duyguların toplamı” olarak tarif eden Kohn’un (1967)

² Kedourie 1960. Siyasi milliyetçilik, bir milletin bağımsızlığının kazanılması ve onun korunmasını ilgi odağı yaparken, kültürel milliyetçilik, daha ziyade, bir milletin kültürel kimliğiyle ilgilenmektedir. Bir kısım yazarlar her iki milliyetçilik türünün birbirleriyle örtüşüğünü iddia ederken, diğer bir kısım yazarlar bunların birbirlerinden bağımsız olabileceğini ifade etmişlerdir. Bakınız, Hutchinson 1987.

tanımına da yer vermekte fayda vardır.

Milliyetçiliğin tanımında olduğu kadar, milletin tanımı hususunda da anlaşmazlıklar mevcuttur. Bazıları (Geertz, 1963) milleti devletle ve milliyetçiliği de devlet kaynaklı hareketlerle özdeşleştirmek eğilimindedirler. Anderson (1983) ise milleti “yapay” bir hareket olarak, hayali bir cemaat şeklinde algılamaktadır.

Bununla birlikte, milletin kavramlaştırılmasında kültürü temel alarak yapılan tanımlar daha çok geçerlilik kazanmışlardır. Çünkü objektif ve subjektif tanımlar ancak kültürel bir tanımda bir araya getirilebilirler. Bir milletin tanımı için iki kriter önem arz etmektedir. Birincisi, belli bir nüfus kütesinin tamamı veya büyük bir çoğunluğu için kültürel ve tarihsel bir ortaklığın olmasıdır. İkincisi, bu nüfus kütesinin bir vatan üzerinde yerleşmesidir. Bütün bunlar dikkate alındığında milleti, ortak bir tarih ve kültüre sahip, belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan bir topluluk olarak tanımlamak mümkündür. Bu tanımın da ideal bir tipleme olduğu ifade edilmelidir.

Milliyetçilik Teorilerine Bir Bakış

Daha önce ihmal edilmiş bir alan olan milliyetçilik konusu üzerinde son zamanlarda önemli sayılabilecek sistematik çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Bu uğraşmaların hedefleri milliyetçiliğin sebep, doğa ve sonuçlarını açıklığa kavuşturmaktır. Anlaşılmalarda kolaylık sağlamak açısından söz konusu teorileri modernist ve sembollere dayanan teoriler olarak iki grupta toplamak mümkündür. Burada daha ziyade modernist teoriler üzerinde durulacaktır.

Son zamanlarda milliyetçilikle ilgili olarak yazılanların büyük çoğunluğu modernist bir nitelik taşımaktadır. Bu görüşün temsilcileri millet ve milliyetçilik kavramlarının ortaya çıkışlarını modern zamanların bir ürünü olarak ifade ettiler. Onlara göre bu iki kavram sekülerleşme, şehirleşme, siyasal mobilizasyon gibi olgularla ifade edilen modernleşme neticesinde yeni dünya ile tanıştı. Milliyetçilik konusunda son 15 yılın en iyi çalışmalarından birisini gerçekleştiren Benedik Anderson (1983) olguyu kültürel bir takım öğelerle irdelemeğe çalışmıştır. Anderson, önemi gittikçe azalan din ve krallık sistemine karşı alternatif bir cemaat oluşturma ihtiyacından milliyetçiliğin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Ona göre, milliyetçilik olgusu “tahayyül edilen bir siyasi topluluk”tur ve millet, somut bir takım toplumsal gerçeklerin bir araya gelişiyle üretilmemiş; “düşünülmüş ve böylece yaratılmıştır”.

Anderson’un milletin-milliyetin “yapay” olduğu yönündeki görüşlerine benzer şekilde bir takım yazarlar da kavrama “geleneğin icadı” tarzında yaklaşmışlardır. Hobsbawm ve Ranger (1983) milleti-milliyetçiliği, demokratikleşme sürecini yaşayan, hızlı endüstrileşen toplumlarda önemli toplumsal fonksiyon icra eden olgular olarak görmüşlerdir. Bundan dolayı Avrupa’da 1870-1914 arası dönemde yeni geleneklerin icat edilmesi, sembollere ve giyim şekillerine aşırı önem atfedilmesinin nedenleri, endüstriyel kapitalizmin bölücü sınıf çatışmaları gibi olumsuz etkilerini en aza indirmektir. Söz konusu önemin nedenlerini anlamak zor değildir. Çünkü milliyetçilik birleştirici bir unsur olarak, 16. yüzyıldan beri Avrupa’da sivil toplum ve devlet arasında büyüyen ayrılığın doğurduğu yabancılaşma sürecinde ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte, yukarıda zikredilen görüşleri bir dereceye kadar şüphe ile karşılamak gerekir. Çünkü, böylesi değerlendirmeler milletlerin modernite öncesine uzanan etnik bağlarını hiçe sayma eğilimindedirler (Breuilly, 1982; Glazer ve Moynihan, 1975).

Benzer eleştirileri, milliyetçiliği psikolojik nedenlerle açıklamağa çalışanlara da yapmak mümkündür. Milliyetçiliğin felsefi bir analizini yapan ve onu 19.yüzyılda Avrupa’da “icat” edilmiş bir doktrin olarak gören Kedourie (1960) aynı eleştirilere neden olan türde açıklama getirmektedir. Ona göre, insanlar güvenli bir cemaata ait olma ihtiyacını hissederler. Milliyetçiliğin başarısı, zayıflayan geleneksel inançlar neticesinde, sadece hayal niteliğinde de olsa, bu insanlara böyle bir cemaat sağlama başarısında yatar. Bununla birlikte, Kedourie, milliyetçiliğin gelişmekte olan ülkelerde gerçekleştirilen reformlara ivme kazandıran bir faktör olduğunu görmezlikten gelmektedir.

Milliyetçiliğin diğer modernist teorileri, Avrupai modernleşmenin yıkıcı etkileri üzerinde durmuşlardır. Örneğin, Kautsky (1962) modernleşmeyi Asya ve Afrika ülkelerinde eski düzenin yıkıcısı olarak ve kolonyal etkilerden uzak bir modernleşme peşinde olan burjuvazi, işçi ve entelektüel gibi yeni grupların sebebi olarak değerlendirmektedir. Entelektüeller, kendi düşünce ve hünerlerini uygulama imkânı bulacakları bir durum yaratmayı ve bu durumun liderliğini kapmayı hedef edinirler. Bu tarzda ortaya çıkan milliyetçilik hızlı kalkınmayı gerçekleştirmeyi amaç edinir.

Modernleşme, şimdiye kadar ortaya konulmuş en kapsamlı milliyetçilik teorisine de kaynaklık etmiştir. Ernest Gellner’e göre (1964) modernleşme ve endüstrileşmenin eşit olmaması diğer toplumlarda milliyetçi akımların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Modernleşme, geleneksel topluluklardaki ilişkileri değiştirerek yeni bir kültür yaratmıştır. Gellner, milliyetçiliği, modern dünyada varolmanın olmazsa olmaz bir koşulu olarak görmektedir.

Gellner 1983 yılında kaleme aldığı kitabında, modernite öncesi toplumlarda millet ve milliyetçiliğe yer yokken, modern toplumların her ikisine de sahip olma zorunluluğunun bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre, tarımsal toplumlarda elitler, sıradan insanlardan farklı bir kültüre sahiptirler. Bu toplumlarda ne bu farklı kültürleri aynılaştırmak gibi bir ihtiyaç vardı ne de bunların farklarını ortadan kaldırmak kolay bir işti. Modern endüstriyel toplumlarda ise farklı kültürleri homojenleştirmek hem bir zorunluluk halini almıştır ve hem de bu mümkün olmuştur. Çünkü, endüstrileşme homojen bir kültürün varlığına ihtiyaç duymuştur.

Şimdiye kadar incelemeğe çalıştığımız modernist teorilerin en büyük çıkmazları determinist bir nitelik taşımaları olmuştur. Onlar milliyetçilik gibi karmaşık bir fenomeni kapitalizm veya endüstrileşmenin düzensizliğine bağlamışlardır. Böylesi bir analiz türü, tek bir faktöre dayalı açıklamalara yöneltilen eleştirileri haklı çıkarmaktadır. Bütün bu teoriler, pek çok batı milletinin endüstrileşmeden ve hatta kapitalizmin ortaya çıkmasından önce var olduğu gerçeğini unutmışlardır. Modernleşme, mevcudu olmayan bir şeye ivme kazandıramaz; ancak var olanın daha belirginleşmesine imkân sağlar. Etnik kimliği yok sayan bu teoriler haklı olarak eleştirilere maruz kalmışlardır (Smith, 1981).

Yukarıdaki teorilerin aksine bir kısım sosyal bilimciler, modern milletlerin modern öncesi kökenlerini analizlerinin nirengi noktası haline getirdiler. Milletten pek çok unsurunun mo-

dern olduğu argümanının aksini savunmayan bu yazarlar, modern öncesi bir takım olguların etkileyciliğine de dikkat çekmişlerdir. Örneğin, eski mitler, tarihsel hatıralar ortak bir kültürün öğeleri olarak oluşturulmaya çalışan milletlere ayrıştırıcı özellikleri vermektedir.³

İttihad ve Terakki İktidarından Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Moderleşme Çabalarına Kısa Bir Bakış

Teferruata geçmeden önce belirtilmesinde yarar görülen fikir, aşağıda sunulacak değerdendir. Osmanlı İmparatorluğu’nun idari, sosyo-ekonomik sistemlerinin temel nitelikleri (İnalçık, 1964 ve 1976; Eianstadt, 1963; Lewis, 1968; Keyder, 1987; Szyliwiz, 1977) üzerinde durulmayacak ve söz konusu sistemin öğelerini temelden sarsan faktörler (Hourani, 1968; Lewis, 1968; Karpat, 1972; Küçükömer, 1989; Palmer, 1992) irdelenmeyecektir. Yapılacak olan, Berkes’in de ifade ettiği (1964), Osmanlı aydınınının uzun süre üzerinde düşündüğü ve çözümler ürettiği “bu devlet nasıl kurtulur” sorusu çerçevesinde üretilen reçetelerin Türk Milliyetçiliği üzerinde gösterdiği tesirleri irdelemektir.

16.yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu için bir bönüm noktası teşkil ettiği pek çok ilgili yazaraın kabul ettiği bir olgudur. 18.yüzyılın sonunda toprak kaybını tescil eden Karlofça Antlaşması ise kendini yeniden üretemeyen bir sistemin ilk çatırtılarından birisi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda durum bu iken zamanın dünyadaki hakim güçlerinden olan Fransa ve İngiltere endüstrileşmenin nüvelerini teşkil edecek temelleri çoktan atmıştı bile. Batı ile Osmanlı Devleti arasında endüstrileşme alanında ortaya çıkan farkı ortadan kaldırmak için III. Selim döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan reformlarda bir başarının söz konusu olmadığı bilinmektedir.

19.yüzyıl, Ortaylı’nın tanımlamasıyla, Osmanlı İmparatorluğu’nun “en uzun yüzyılı” olmuştur. Söz konusu yüzyıl, bir dereceye kadar psikolojik eziklikten kurtulup, endüstri devrimini başarıyla tamamlamış Batı’yı yakalama çabalarının yoğun olduğu bir yüzyıl olmuştur.

1839’da yayınlanan Gülhane Hattı Hümayını’nı ortaya çıkaran faktörler, genel bir değerdendirme ile, İmparatorluğun finansal bakımdan zayıflaması ve birtakım taleplerle ortaya çıkan ve büyük çoğunlukla müslüman olmayan unsurlardır. Bununla birlikte, söz konusu reform hareketlerini, ne Osmanlı İmparatorluğu’nu uluslararası devlet sistemine yerleştirmeden, ne de ülkeye çeşitli vasıtalarla nüfuzu kolayca mümkün olan milliyetçi düşünceye başvurmadan, mantıklı bir analize tabi tutabiliriz. Hattı Hümayun’un çok önemli bir maddesi, çok uluslu imparatorlukları tehdit eden etnik farklılıklardan kaynaklanan huzursuzlukları nötr hale getirmek ve etkisiz kılmak için, hristiyan teb’anın durumuyla ilgiliydi. Zaten 1824 tarihi İmparatorluğun çok uluslu yapısını biraz daha homojen yapacak bir gelişme oldu: Yunanistan bağımsızlığını kazanarak, Osmanlı Devletinden ayrıldı.

Balkanlarda vukû bulan ayaklanmalar ve diğer yandan Mısır Valisi M.Ali Paşa’nın mer-

³ Bu konuda hayli önemli çalışmalara imzasını atmış isim A. D. Smith’dir. Smith, 1988 tarihli eserinde, pek çok modern devletin (millet) karakter ve niteliklerini, eski cemaatlerin mitleri, hatıraları, sembol ve değerlerinin belirlediğini ve farklı boyutlarda insanları birbirine bağlayıcı rol oynadıklarını belirtmektedir.

kezin varlığını tehdit edici boyutlar alması İmparatorluğun kurtuluşu hususunda, iyi niyetle başlatılmış reform projesini sekteye uğratmaya yeterliydi. Fransız Devrimi'nin ilkelerinin - özellikle franternite (vatanseverlik) ve liberty (özgürlük)- kolayca ve hızlı bir şekilde yayıldığı bir dünyada çok uluslu bir imparatorluğu muhafaza etmek gerçekten zor bir uğraştı. Çözüm sürecine ivme kazandıran, İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi dış güçlerin kışkırtıcı faaliyetlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Rusya'nın, karşı koyma takadı iyice zayıflamış İmparatorluğa kabul ettirdiği, Hristiyan Ortodoks halkın tek temsilcisi olma yönündeki isteği ve belki de uluslararası devlet sisteminde ayakta kalabilme mücadelesi veren Sultan'ın 1838'de İngilizlerle imzaladığı ve onlara tarifi imkânsız geniş imtiyazlar sunan Ticaret Sözleşmesi'nin, belirtilmesi erken olmakla birlikte, 1865'lerde ortaya çıkan "Genç Osmanlılar" adlı muhalif harekette önemli rol oynamışlardır. Çok kısa bir süre için Sultan gününü kurtarmış görünmekle birlikte, söz konusu Antlaşma'nın doğal sonucu, Ortadoğu'nun 20. Yüzyılda yaşadığı sıkıntıların temelini atan bir gelişmeydi: Mısır üzerindeki egemenlik hakkı artık İngiltere'ye bırakılmıştı. Antlaşma ayrıca sunu da içermekteydi: Aynı antlaşma, ticaret yapacak diğer uluslara karşı Türk Hükümeti'nin bir itirazda bulunamayacağını hükme bağlamıştı. 1845 yılında ticari mahkemeler kuruldu. Devlet üzerinde zaten büyük yük teşkil eden kapitülasyonlar iyice kapsamlı hale geldi (İnalçık, 1964).

19. yüzyılın ilk yarısında uygulanan liberal dış ticaret politikası (Pamuk, 1984)⁴ ve dış ticari ortaklardan izin almadan kapitülasyon maddelerinde bir değişiklik yapılamaması ile birlikte önemli ölçüde artan ithâlât, gelecek Türkiye için, Weber'in kavramlaştırmasıyla "niyet edilmemiş" sonuçlar doğurmuştur. Kendi ayakları üzerinde durabilen yerli bir burjuvazinin ortaya çıkmasının engellenmesi kuşkusuz önemli bir sonuçtur.

1856 tarihli Islahat Fermanı hakkında yapılabilecek değerlendirmeler, 1839 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu için yapılan değerlendirmelere benzerlikler göstermektedir. Islahat Fermanı'nı oluşturma süreci yine toplumsal grupları yabancılaştırıcı, tahrik edici nitelikler arz etmekteydi. Bu reform paketinin hazırlık aşamasında dışsal faktörlerin etkisi artık çok açık bir hal almıştır. Fransa'nın İstanbul büyükelçisi, İtalyan maslahatgüzar ile birlikte hazırlanan ve İngiliz Lord Stanford'un düşüncelerini geniş ölçüde yansıtan Islahat Fermanı taslağı, Osmanlı Hükümeti tarafından tamamen kabul edilmiştir (Karpat, 1973).

Islahat Fermanı'nın hazırlanmasına katkıda bulunan dışsal güçlerin amaçları ile Osmanlı Hükümetinin amaçlarının çakıştığını iddia etmek zordur. Birinci gruptakilerin amaçlarını bir tarafa bırakarak, Osmanlıların Ferman'dan beklentilerini irdeleyelim. Osmanlı Hükümeti eşit vatandaşlık ilkesini getirerek, etnik ve dini bakımlardan farklı grupları "Osmanlılık"⁵ potasında eriterek, hükümete bağlılıklarını sağlamak ve böylece İmparatorluğun yaşama şansını

⁴ Pamuk'a (1984) göre Osmanlı İmparatorluğuna İngiliz İhracatı 1816 ve 1818 arası 500 000 İngiliz sterlini iken, 1836 ve 1838 arası yıllık olarak 172 9000 sterlinlik bir artış olmuştur.

⁵ İttihat ve Terakki Hükümeti döneminde kurtuluş reçeteleri olarak ortaya atılan Osmanlılık, İslamcılık ve Milliyetçilikten ilk ikisinin İmparatorluğun Türk olmayan müslüman ve diğer unsurlarının ayrışlarıyla terk edildiği bilinen gerçeklerdendir.

yükseltmek amacındaydı. Bunun sadece bir temenni olduğunu anlamak için yarım asırlık bir zamanın geçmesi yeterli olmuştur. Dönemin liberal iktisat politikalarından yararlanarak güçlenen İmparatorluğun Türk (ve müslüman) olmayan unsurları, söz konusu güçlerini milli amaçlarını gerçekleştirmede; yâni İmparatorluktan ayrılmada kullanmışlardır.

Yukarıda zikredildiği üzere, 1860'larda Osmanlı İmparatorluğu önemli bir gelişme yaşamıştır. Namık Kemal ve Tercüme Bürosundan arkadaşları, 1865 yılında kurdukları “Genç Osmanlılar” (Davison, 1963; Mardin, 1962) adlı dernek çatısı altında bir araya geldiler. Bu grup, ıslah için yapılan reformların çözülme sürecini durduramadığını vurgulamak ve sözkonusu reformların müslüman unsurlara yaramadığını belirtmek istiyordu.

Öte yandan artan giderleri karşılamak ve Kırım Savaşı'nı finanse etmek için borç almaya başlayan Osmanlı Hükümeti, borçlanmayı bir alışkanlık haline getirince ve İmparatorluk üzerinde nüfuz sahibi olabilmek için borç para sağlamada dış güçler bir yarışa girince (Blaisdell, 1966), İmparatorluk alınan borçların geri ödemesinde çok zor durumlarla karşı karşıya kalmıştır. Düyunu Umumiye Konseyi'nin kurulması (Lewis, 1968: 447) ve onun empoze ettiği “borç emperyalizmi”, “reformist bürokrasinin” transformasyon için ihtiyaç duyduğu kaynakları iyice sıkıdığı gibi, bürokrasinin bir kesimini de İmparatorluğun normatif sosyal düzeninin muhafazası için muhalefete itmiş oldu.

Büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğunu kolonyal bir transformasyona tabi tutmalarına duyulan tepki, 1877'de Abdülhamid tarafından dağıtılmış Yeni Osmanlılardan sonra; ideolojik⁶ bakımdan bir süreklilik görüntüsü veren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni oluşturan insanlarla devam etmiştir. Savundukları görüşler bir dereceye kadar benzeşmesine rağmen, geldikleri toplumsal köken itibariyle aralarında önemli farklar vardı. Yeni Osmanlılar bürokrasinin üst kısmından gelmelerine karşın, İttihat ve Terakki saflarını dolduran ve kendilerine “Genç Türkler” ismini veren insanlar orta halli ve uygulanan liberal dış ticaret neticesinde iktisadi bakımdan kaybetmiş ailelerin çocuklarıydı. Genç Türklerle Genç Osmanlıların dünya görüşlerine fazla girmeden şunun belirtilmesinde fayda vardır: Milliyetçiliğin ortaya çıkmasında son derece önemli bir yere sahip “vatanseverlik” duygusunu Genç Türkler Genç Osmanlılar'dan öğrendiler.

Yaklaşık 33 yıl görevde kalan Abdülhamid'le Genç Türklerin arası hiç barışık olmamıştır. Ortaya çıktıklarından itibaren ve başlangıçta açıkça ifade edilmemesine rağmen, Genç Türklerin amacı yaratacakları “millî” bir Türk burjuvazisine⁷ dayanacak bir politik sistem değişikliği gerçekleştirmektir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, toplumun farklı bir kesimine dayanmaları ve sarayın değerlerinden farklı bir değer sistemine sahip olmaları (Mardin, 1989: 58), Genç Türklerin radikalleşmelerine yol açtı. Ayrıca milliyetçilik düşüncesi/ideolojisi de onların daha da yaban-

⁶ Genç Türkler'le Yeni Osmanlılar Arasında anayasacılık konusundaki benzeşmelere rağmen aradaki önemli farkların göz ardı edilmemesi gerekir. Genç Türkler'in aksine Yeni Osmanlılar'ın önemli bir üyesi olan Namık Kemal Sultanla ipleri tamamen koparmış değildi. Bknz., Trimburger 1978: 33. Ayrıca Genç Osmanlılar İslamda mevcut olan meşveret usulünün İmparatorlukta uygulanmasını istiyorlardı. Bknz., Mardin 1962: Böl. 10.

⁷ Moore'a göre bürokrasi aracılığıyla yaratılmaya çalışılan burjuvazinin kendisinin oluşumuna katkıda bulunanın “emrinde” olmasından daha doğal bir şey olamaz. Bknz., Moore 1966.

cılaşmalarına katkıda bulundu. Erken olmakla birlikte ifade edilmesi gereken husus, Genç Türkler'in başlangıç yıllarında açıkça milliyetçi bir görüntü vermemeleridir. Veremezlerdi çünkü İmparatorluk hâlâ Ermeni, Arap ve Yunan-Ortodoks gibi farklı unsurlara sahipti. Abdülhamid döneminin ancak sonuna doğru "Türk" kavramı batılı manada vatana sahip millet kavramıyla harmonize edildi ve etnik bir potansiyel anlam yüklendi (Smith, 1991: 143).

Genç Türkler 1909'da Abdülhamid'i görevden uzaklaştırarak politik gücü ellerine geçirdiler. Genç Türkler, meşru ve yeterli yetkiye olmasa da gerekli güce sahipti toplumsal dönüşümü başlatmak için. Batılı anlamda yerli bir burjuvazi yaratmaya yönelik politikalarını uygulamaya koydular. Fakat onların hesaba katmadıkları çok önemli bir husus vardı. Kendilerine örnek aldıkları, Almanya'da Listian doktrininin savunucularının sahip olduğu "sanayi burjuvazisi" (Ahmad, 1980: 26) Türkiye'de yoktu. Toplumda kendilerini destekleyecek, sırtlarını dayayabilecekleri bir burjuvaziye ihtiyaç duymalarının pratik nedenleri vardı. Burjuvazinin çok önemli bir kesimini oluşturan Yunan ve Ermenilerin Genç Türklere vefalı olmaları için ne bir ekonomik çıkarları ne de etnik bağları vardı.

Genç Türkler, Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan pek çok etnik grubun umut bağladığı insanlardı. Örneğin, Araplar Genç Türklerin ademi merkezizetçiliği gerçekleştireceklerini sanmışlardı. Fakat, bu yönde bir gelişme olmadı.

1880'lerde ortaya çıkan Genç Türkler, anayasal düzeni savunan ve daha çok özgürlüğe yer veren bir ideolojiye sahiptiler (Ahmad, 1969). Siyasal gücü ellerine geçirince durum değişti. Eskiye oranla daha çok "otokratik ve baskıcı bir niteliğe büründüler" (Ahmad, 1969). Başlangıçtaki niyetlerini doğru kabul etmemiz halinde, uygulamadaki değişikliklerini ancak Osmanlı İmparatorluğunun uluslararası devlet sistemindeki konumuna ve diğer devletlerle ilişkilerine bağlayabiliriz. İşte bu noktada Skocpol'un savunduğu ve çözümlemelerde mutlaka üzerinde durulması gereken "dışsal etkiler" (Skocpol, 1979) önem kazanmaktadır.

Modernleşme çabalarıyla ilgili betimlemelerimizi burada noktalıyoruz. Osmanlı Devletinde modernleşme hareketlerine yer verilmesinin nedeni, konunun böylece daha iyi anlaşılacağı yönündeki düşüncedir.

İttihat ve Terakki ve Türk Milliyetçiliği

Yukarıda muhtelif yerlerde zikredildiği üzere, siyasal gücü eline geçiren Genç Türkler herkesi şaşırtan bir tutum değişikliğine gittiler. Uluslararası gelişmeler ve ülke içinde toplumsal düzeyde meydana gelen değişiklikler hiç de Genç Türklerin lehine değildi. 1908 sonlarına doğru Avusturya Bosna'yı ilhak ederken, öte yandan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Girit'in ayaklanması da aynı döneme rastlamıştı (Shaw and Shaw, 1977). 1910 yılında ekonomik kalkınmada kullanılmak üzere Fransızlardan gelmesi beklenen kredinin İmparatorluğa ulaşmaması, İttihat ve Terakki'yi iyice umutsuzluğa sürükledi. 1911 ve 1912 yılları bir müslüman millet olan Arnavutlar'ın ayaklanmalarına şahit olurken, Libya da Osmanlı egemenliğinden çıkıp İtalyan egemenliğine girmişti. 1912'yi izleyen ilk dört ay boyunca Osmanlı İmparatorluğu neredeyse Avrupa topraklarının hepsini kaybetmişti. İmparatorluğun bir diğer

müslüman unsuru olan Araplar da ayrılma fikrine iyice sarılmışlardı (Zeine, 1976).

Bütün bu olaylar zinciri içerisinde İttihat ve Terakki'nin izlemeye başladığı politikalar doğal olarak daha çok Türkçü olmaya başladı. Genç Türkler'in, İmparatorluktaki azınlıkların Osmanlılık potası altında birleşecekleri yönündeki savları boşa çıktı. Azınlıkların yaptıkları, ayaklanarak İmparatorluktan toprak koparmak oldu. Bütün bunlar karşısında Genç Türkler ne yaptı? Bir kısmı hâlâ Osmanlılığa sıkıca bağlı kaldı. Diğer bir kısmı imparatorluğun müslüman unsurlarından olan Arapların desteğini alabilir umuduyla Panislamizm siyasetini benimsemiş görünüyordular. Bununla birlikte artık daha çok kabul gören düşünce Panturanizmdi (Ramsaur, 1958).

Birazdan görüleceği üzere, İmparatorluğu kurtarmak için ortaya atılan Osmanlılık ve İslamcılık bir yana bırakılarak Türkçülüğün daha tutarlı olduğu iddia edilecektir, Genç Türkler'ce. Zaten 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk Milliyetçiliğinin kültürel arka planının temelleri atılmıştır. Yeni Osmanlılar hareketinin “vatanseverlik” düşüncesi ve imparatorluk bünyesindeki çeşitli etnik unsurların bağımsızlık mücadeleleri, devlet yönetimini etkilemiştir. Örneğin, 1870 yılında Tıp Mektebinin öğretim dili Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Bundan başka 1876 Anayasası da devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu belirtmekteydi (Kuran, 1968). Hazırlığın yapıldığı bir başka alan edebiyat idi. Bu edebi Türkçülük hareketinin merkezi Selanik idi. “Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur” adlı şiirin yer aldığı Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe şiirler kitabı, edebi Türkçülük akımına güzel bir örnek teşkil etmektedir (Kuran, 1968: 115). Edebi Türkçülük akımı, İttihat ve Terakki hareketine yakın kimselerce teşekkül etmiş bulunan ve üyeleri arasında Ömer Seyfettin, Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp'in de bulunduğu, Selanik kökenli Genç Kalemler adlı dergide olgunlaştı.⁸ Şurasını belirtmekte fayda var ki, Ziya Gökalp hariç diğerleri devletin dışındaki Türklerle ilgili bir kaygı içinde değildiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa bilinçli ve etnik temele dayanan Türkçülüğün başlangıcı, 1904 yılında yayımladığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı kitabıyla, bütün dikkatleri üzerine toplayan Yusuf Akçura olmuştur (Akçura, 1987). Akçura, söz konusu bu kitabında İmparatorluğun kurtuluşu için geliştirilmiş olan üç siyasal akımı; yâni Osmanlıcılığı, İslamcılığı ve nihai olarak Türkçülüğü irdelemektedir.

Akçura'ya göre, Osmanlılıkla uğraşmak yararsızdır; böyle bir uğraşıyla iştilal etmek “...beyhude bir yorgunluktur” (1987: 35). Akçura, şimdiye kadar birbiriyle kavga etmiş farklı din ve ırka mensup unsurların bundan sonra kaynaşmalarının artık mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca söz konusu siyasetin başarıya ulaşmasında önemli dış engeller de vardır.

İslam birliği düşüncesine Osmanlılıktan daha fazla şans tanımakla birlikte, başarısı konusunda şüphelidir, Akçura. Ona göre İslam etnik farka dayanan millet ayrımını kabul etmezdi. Akçura'nın iddiasına göre, İslam birliği içinde yer alacakların kendi etnik özelliklerini bir

⁸ Dergi için Milliyetçilik büyük çoğunlukla bir dil olayıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalar yaratacak her türlü girişim reddedilir ve “Osmanlılık” fikri savunulur.

tarafa bırakamayacakları konusunda tarihsel örnekler bolca mevcuttur. Üstelik, İslam birliğinin engellenmesi hususunda dış güçler asla rahat durmayacaklardır (Akçura, 1987: 31).

Akçura, Türkçülüğün en geçerli düşünce olduğunu savunarak söz konusu düşüncenin “...dilleri, ırkları, adetleri ve hatta ekseriyetin dinleri bile bir olan ve Asya Kıtası’nın büyük bir kısmıyla Avrupa’nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milletler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasi milliyet teşkil etmelerine hizmet edeceğini iddia etmişti” (Kedourie, 1992).

Türkçülük konusunda önemli bir merhale 1908 yılında kat edildi. İttihat ve Terakki’yi de memnun edecek gelişme, 1905 Rus Devrimi’nden sonra birtakım aydınların Türkiye’ye gelmeleri olmuştur. Yukarıda zikredilen tarihte Genç Kalemleri meydana getiren edebi Türkçülük ile Rusya’dan gelen aydınlar Türk Derneği’ni kurdular. Yusuf Akçura, Veled Çelebi ve Emrullah Efendi Derneğin kurucularıydı. Daha sonra Mehmet Emin Yurdakul ve Mehmet Ağaoğlu gibi isimler de Derneğe katıldı. Türk Derneğinin ismi kısa sürdü. Bunun yerine tıp öğrencilerinin 1912 yılında kurdukları Türk Ocağı almıştır. Türk Yurdu Dergisi de Ocağın yayın organı olmuştu (Ramsaur, 1958). Türk Ocağının farklı niteliği, Tarık Zafer Tunaya tarafından şöyle belirtilmiştir: “...İlk kez Osmanlı kozmopolit iklimi içerisinde, tepkisel biçimde oluşan milliyetçilik akımının bilinçlendirilmesi, bu alanda baş rol oynayan bir örgütlenme ve, Türk Ocağı ile gerçekleştirilmişti” (Tunaya, 1984: 443). İttihat ve Terakki ile Ocak arasında yakın ilişkiler vardı. Talat, Cemal ve Enver Paşaların Ocağa yaptıkları maddi katkı, ilişkilerin çok yüksek düzeyde olduğunu gösterir.

Türk Ocağının yayın organı olan Türk Yurdu’nda önemli makaleler kaleme alan ve Cumhuriyet ideolojisinin milliyetçi temelini oluşturduğu varsayılan Ziya Gökalp’in fikirlerini kısaca irdelemekte fayda vardır.

Daha önce zikredildiği üzere, Ziya Gökalp Selanik kökenli Genç Kalemlerin içinde yer almış ve daha sonra, Rusya’dan göç ederek Türkiye’ye gelmiş bir kısım aydınla birlikte kurdukları, Türk Ocağı’nda faaliyette bulunmuştur. Gökalp, Ocağın yayın organı olan Türk Yurdu Dergisi’nde de yazılar yazmıştı.

Gökalp’in milliyetçiliği, Akçura’ninki gibi etnik akrabalık esasına dayanmıyordu. Gökalp 1913 yılında kendi milliyetçiliğini “Türkleşmek, İslamlaşmak” olarak ifade ediyordu. O, bir dereceye kadar Abduh’un çizgisini yansıtır, bu konuda. Abduh’a benzer şekilde Gökalp de milliyet fikrini, uluslar arası ümmetin kompartımanları olarak ele alarak, açıklama düşüncesindeydi (Heyd, 1979: 104-105). Kuşkusuz Gökalp’in böylesi bir düşünceye sahip olmasında Namık Kemal’in vatan ve İslamla ilgili düşünceleri etkili olmuştur (Heyd, 1950). Akçura ve Ağaoğlu’nun maruz kaldığı İslamcı saldırılardan sıyrılmış olmasında, Gökalp’in benimsemiş olduğu milliyetçilik anlayışının etkili olduğunu ifade etmek mümkündür.

Gökalp’in milliyetçiliği, sınırları sürekli küçülen devletin düştüğü hale olan nefretinin ifadesiydi. O, 1913 yılında yazdığı “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” adlı makalesinde kültürel bir Pantürkizmin savunuculuğunu yapıyordu.

Vatan ne Türkiye’dir Türk için ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan....

Öte yandan, Gökalp, “düşmanın ülkesi viran olacak / Türkiye büyüüp Turan olacak” (1973: 23-28), diyordu.

Görüldüğü gibi, Gökalp’in milliyetçilik anlayışı kültürel bir milliyetçiliktir ve diğer ulusların ki ile barış ve karşılıklı saygı içinde birlikte varılması isteniyordu. “Türkçülüğün Esasları” adlı çalışmasında milliyetçilik anlayışını şöyle ifade etmektedir Gökalp:

Görülüyor ki, Türkçülük bütün aşkıyla yalnız kendi orijinal harsına meftun olmakla beraber, şoven ve mutaassıp da değildir. Avrupa Medeniyetini tam ve sistematik bir surette almaya azmettiği gibi hiçbir milletin harsına karşı istigna ve istihfafi da yoktur. Bilakis, bütün harslara kıymet veririz ve hürmet ederiz. Hatta bir çok istisafalarına hedef olduğumuz milletlerin bile, siyasi teşkilatlarını sevmemekle beraber, medeni ve harsi eserlerine meftun, mütefekkiriyile sanatkarlarına hürmetkar kalacağı (Gökalp, 1973: 102).

Gökalp’in milliyetçiliği, halkın manevi gücünü artırmayı, birlik ve dayanışmasını güçlendirmeyi amaçlayan, milli kültürü idealleştiren bir milliyetçilik anlayışdır. Gökalp, Türk kültür ve değerlerini yücelten milliyetçilik anlayışını savunulara güzel bir çıkış noktası sağlamıştır. Kısacası O, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde, tarihsel şartların dayattığı ve yayılmacı olmayan bir Türkçülüğün savunucusu olmuştur.

Sonuç Yerine

19.yüzyılın Avrupa tarihinin en çalkantılı dönemlerinden birisi olduğu pek çok tarihçi ve sosyologun kabul ettiği bir olgudur. Bu yüzyıl, daha önceki dönemlerde başlayan endüstri ve politik devrimlerin olgunlaştığı, sosyal, siyasal ve ekonomik hayattaki tezahürlerinin en kesif bir şekilde hissedildiği bir yüzyıl olmuştur.

Milliyetçilik olgusu da kuşkusuz bu yansılardan bir tanesi olmuştur. Sosyal bilimlerin birbirinden bağımsız alt disiplinlere ayrıştığı bu yüzyıl, milliyetçiliğin ortaya çıkmasına da tanıklık etmiştir. Modernite yarısında geride kalmış ulusların, endüstrileşmeyi gerçekleştirmiş olan ulusları yakalamanın çok etnik yapıya dayalı bir örgütlenmede başarıya ulaşma ihtimalinin zayıf olduğu ve sözkonusu amaca ulaşmak için türdeş bir kültürel ve etnik yapıya ihtiyaç olduğu yönündeki görüşler de milliyetçilik olgusunun yaygın kabul görmesinde etkili olmuştur.

Yukarıda milliyetçiliği anlamlandırmaya yönelik üretilmiş teoriler üzerinde duruldu. Olgunun ortaya çıkışını bir takım tarihsel koşulların sonucu olarak gören görüşlere yer verildi. Bunun eksik bir açıklama olduğu belirtilerek, milleti-milliyetçiliği bütünüyle 19.yüzyılın bir sonucu olarak gören görüşün modernite öncesi farklı etnik yapıların olabileceğini göz ardı ettikleri konusu üzerinde duruldu. 19.yüzyılda gerçekleşen, kimliklerin ve aidiyet bağlarının millileşmesi olmuştur (Öğün, 2000: 66).

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu değerlendirildiğinde, modernleşme çabalarının milliyetçiliğin ortaya çıkmasında önemli bir rolünün olduğu gözlemlenmektedir. Sosyo-ekonomik sistemin kendini yeniden üretme kabiliyetinden uzaklaşması neticesinde endüstri-

leşmiş ulusları yakalama gayretleri çerçevesinde başvuru reform hareketinin söz konusu amacı gerçekleştirilmede göreceli başarısızlığına rağmen, İmparatorluğun ana etnik unsuru olan Türkler'in geçmişteki edilgen konumlarından kurtulup asli unsur haline gelmelerinde önemli katkıları olmuştur.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1969), *The Young Turks: Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, (Oxford University Press).
- Ahmad, F (1980) “Vanguards of a Nascent Bourgeoisie the social and Economic Policy of the Young Turks: 1908-1918”, içinde O Okyar & H.İnalçık (edt.), *Papers Presented to the First International Congress of the Social and Economic History of Turkey* (Ankara: Metaksan Limited)
- Akçura, Y. (1987) *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Alpter, D. (ed) (1963) *Ideology and Discontent* (New York: NUP).
- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities* (London: Verso).
- Berkes, N. (1964) *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill UP).
- Blaisdell, Donald C. (1966) *European Financial Control in the Ottoman Empire: a study of the establishment, activities and significance of the administration of the Ottoman Public Dept* (New York: Am Press).
- Breuilly, J. (1982) *Nationalism and the State* (Manchester: MUP).
- Davison, R. (1963) *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1867* (Princeton: UP).
- Eianstadt, S. N. (1963) *The Political System of Empires* (New York: Free Press).
- Emerson, R. (1960) “Nationalism and Political Development” *Journal of Politics* 22, I.
- Geertz, C. (1963) *The Integrative Revolution* (New York: Free Press).
- Gellner, E. (1964) *Thought and Change* (London: Weidonfied & Nicolson).
- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism* (Oxford: Basil Blackwell).
- Glazer, N and Moynihan, D. (eds) (1975) *Ethnicity: Theory and Experience* (Cambridge Mass: HUP).
- Gökalp, Z. (1973) *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Varlık Yayınevi).
- Halpern, M. (1964) “Towards Further Modernisation of the Study of New Nations”, *World Politics*, 17.
- Hayes, C. (1931) *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York: NUP).
- Hertz, F. (1944) *Nationality in History and Politics* (London: LUP):
- Heyd, U.(1950) *Foundations of Turkish Nationalism* (London:Luzac & Company)
- Hobsbawm, E. and Ranger, T. (eds) (1983) *The Invention of Tradition* (Cambridge : CUP).
- Hourani, A. (1968) “Ottoman Reform and the Political of Notables” Polk, W. R. & Chambers, R.,L. (eds) *Beginning of Modernisation in the Middle East: The nineteenth century* (Chicago: CUP).
- Hutchinson, J. (1987) *The Dynamics of Cultural Nationalism* (London: Allen & Unvin).
- İnalçık, H. (1964a) “The Nature of Traditional Society: Turkey” World, R. E. & Ruztow D. A. (eds) *Political Modernisation in Japan and Turkey* (Princeton: PUP).
- İnalçık, H. (1964b) “Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu” **Bellekten**, XXVIII.
- Karpat, K. (1972) “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908” *International Journal of Middle Eastern Studies*, III.
- Karpat, K. (ed) (1973) *Social Change and Politics in Turkey* (Leideni E. J. Brill).
- Kautsky, J. H. (ed)(1962) *Political Change in Under Developed Countries* (New York: NUP).

- Kedourie, E. (1960) *Nationalism* (London: Hutchinson).
- Kedourie, E. (1992) *Politics in the Middle East* (Oxford: OUP).
- Keyder, Ç. (1992) *State and Class in Turkey* (London: Verso).
- Kohn, H. (1967) *The Idea of Nationalism* (New York: Cup).
- Kuran, E. (1968) "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the Nineteenth Century" *Beginning of Modernisation in the Middle East: The Nineteenth Century* (eds) W. Polk and R. L. Chambers (Chicago: CUP).
- Küçükömer, İ. (1989) *Düzenin Yabancılaşması* (İstanbul: Alan Yayıncılık).
- Lewis, B. (1968) *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: OUP).
- Mardin, Ş. (1962) *The Genesis of Young Ottoman Thought: a study in the Modernisation of Turkish Political Ideas* (Princeton: PUP).
- Mardin, Ş. (1989) *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (İstanbul: İletişim).
- McLellan, D. (1973) *Karl Marx* (London: Macmillan).
- Moore, B. (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the making of the modern world* (Harmondsworth: Penguin).
- Öğün, S.S. (2000) *Mukayeseli ve Sosyal Teori Bağlamında Milliyetçilik* (İstanbul: Alfa).
- Pamuk, Ş. (1984) *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Ekonomisi 1820-1913*, (Ankara: Yurt Yayınevi).
- Ramsaur, E. E. (1958) *The Young Turks-Prelude to the Revolution of 1908* (Princeton: PUP).
- Show, S. J. & Shaw, E. K. (1977) *History of the Ottoman Empire Turkey, (2): Reform, Revolution and Republic 1808-1975* (Cambridge: CUP).
- Skocpol, T. (1979) *States & Social Revolutions* (Cambridge: CUP).
- Smith, A. D. (1981) *The Ethic Revival in the Modern World* (Cambridge: CUP).
- Smith, A. D. (1986) *The Ethic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell).
- Smith, A. D. (1991) *National Identity*, (Harmondsworth: Penguin).
- Snyder, L. (1954) *The Meaning of Nationalism* (New Brunswick: CUP).
- Snyder, L. (1964) *The Dynamics of Nationalism*, Areader (Princeton: PUP).
- Szyliowicz, J. S. (1977) "The Ottoman Empire", *Van Nieciwenhaize, C. A. D. (ed), Commoners, Climbers and Notables: a sampler of studies on Social Ranking in the Middle East* (Lieden: E. J. Brill).
- Tunaya, Tarık, Z. (1984) *Türkiye'de Siyasal Partiler (Cilt 1): İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*. (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları).
- Zeine, N. Zeine (1976) *The Emergence of Arab Nationalism* (New York: Caravan Books).